

Kovács László

A LANCEA REGIS – A KIRÁLY KEZÉBEN

1. Amikor 1894-ben Hermann Dannenberg közreadta a regensburgi egykori W. Schratz gyűjteményben fellelt, s II. Henrik német király korabeli (1002–1014) jó minőségű hamisítványnak tekintett denárt, amelynek érmekorpusza második kötetében az 1706a sorszámot adta (Dbg. 1706a), nem foglalkozott előlapjának érmeképével, hanem csupán a következőket jegyezte meg róla: „+LANCEA REGIS Hand mit Fähnchen” (DANNENBERG 1894, 684, 87.t.; – Nr. 1: 1. kép 1). 1953-ban azonban bebizonyosodott az érme hitelessége, ekkor ugyanis Peter Berghaus egy svédországi ismeretlen lelőhelyű, Stockholmban őrzött példányát közölte, amelyet II. Konrád király majd császár korából (1024–1027–1039) származtatott, s 1025/30 táján Regensburgban kibocsátottnak vélt. Az előlapi érmeképén ábrázolt zászlós¹ szárnyaslánczát a német királyi lánczának tekintette, s leírása közben tért ki az uralkodói jelvényt tartó kéz magyarázatára: „Die Bedeutung der Hand ist nicht ganz klar. Wahrscheinlich soll es aber doch wohl die Hand des Gottes, die *dextera dei sein*, die hier die Heilige Lanze hält. In diesem Fall ist es auch durchaus möglich, daß der Stempelschneider statt eines bauchiges Gewandes eine Wolke andeuten wollte” (BERGHAUS 1952–53, 61–62; – Nr. 2: 1. kép 2). Hasonló, de hiteles példány már 1938-ban, a morvaországi kelc (okr. Valašské Mezirící) – strážnei kincsből is napvilágot látott (Nr. 3: 1. kép 3), de említésre csak 1994-ben, közlésére pedig 1995-ben került sor (vö. KATZ 1939; ŠTEPKOVÁ 1957; SEJBAL 1993–94, 41; KOVÁCS 1995; KOVÁCS 1996). A Dbg. 1706a jelzetű denár megítélését akkor kellett megváltoztatni, amikor 1968-ban a Baranya megyei nagyharsányi kincsből a korábbiaktól eltérő két verőpárral készült min. 44² példány (Nr. 4–5: 1. kép 4–5) látott napvilágot, s az érme – később H2 jelzettel (HUSZÁR 1979 nyomán) – besorolást nyert I. (Szent) István magyar király (1000–1038) érmesorozatába. Közreadója, Gedai István nem tért ki ugyan a lánczát tartó kéz szerepére, mivel azonban az ábrázolást a királyi lánczajaként értelmezte, magától értetődőnek tűnt, hogy a fegyver az uralkodó kezében van (GEDAI 1971, 6–11; GEDAI 1971–72, 25–27; GEDAI 1972–73, 89; GEDAI 1974, 42–43). Először Györffy György jelentetett meg ettől eltérő véleményt, elfogadva László Gyula alább ismertetendő, s Peter Berghaustól független ötletét. Györffy György arra mutatott rá, hogy III. Ottó császár (998–1002)

egy ólombullája alapján, amelyen a megszemélyesített Róma jelképét ábrázolták zászlós lánczával és pajzsával, „István érmé(jé)n is indokolt ilyen feltevéssre gondolni, azt a kép egyéb részlete engedi meg. A lánczát tartó kéz felett érthetetlen íves vonalak ismétlődnek. Gedai ennek értelmezésére nem tért ki, művének munkahelyi vitáján (vö. GEDAI 1971. – K. L.) azonban László Gyula figyelemre méltó észrevételt tett. Ő felhőábrázolásnak vélte, s ha ez a számomra valószínű magyarázat igaznak bizonyul, akkor ez annak a jelképe lehet, hogy István a lánczát nem földi, hanem égi ajándéknak tartotta, ennek közvetítője keresztény felfogás szerint csak Róma lehet” (GYÖRFFY 1973–74, 39). Kifejtette továbbá, hogy a lánczsaadás jelenete a Nagy Károly császári koronázása alkalmából 800-ban felrakott, s a pápák középkori lateráni palotájának ebédlőjét egykor díszítő mozaik ábrázolásának segítségével értelmezhető, amelynek „ábrája szerint a trónuson ülő szent Péter jobbajával palliumot ad III. Leo pápának, baljával pedig zászlós lánczát nyújt a térdeplő Nagy Károlynak.³ Ugyanígy ábra István király koronázására is készülhetett volna, azzal a jelentéssel, hogy Szent Péter trónusából II. Szilveszter pápa palliumot nyújt át a magyarok érsekének és zászlós lánczát Istvánnak. A Szent Péter kezéből átnyújtott vexillum égi kéznek magyarázza a LANCEA REGIS érmen a lánczát tartó kezét, s biztosan 1000-re datálja az érem verését” (GYÖRFFY 1972–73, 39; – 2. kép 88). A magyar pénzverés kezdeteinek szentelt 1973. május 14-i székesfehérvári konferencián Gedai István is, és Györffy György is megismételte a maga véleményét (GEDAI 1975, 250–252; vö. GEDAI 1976, 419–420; GYÖRFFY 1975, 287–288), László Gyula viszont csak az érmekép megoldatlan részletei közé sorolva említette meg korábbi megfigyelését, hogy „a kéz körüli ívelt vonalak (felhők? *dextera domini* nyújtja a zászlót)” (LÁSZLÓ 1975, 276). Magam kezdettől fogva azt az álláspontot képviseltem, hogy a kar ruha-ujjból nyúlik ki (KOVÁCS 1975, 264), s az említett stockholmi példányra hivatkozva utasítottam el a felhőben megmutatkozó *dextera dei* lehetőségét (KOVÁCS 1975, 266). A konferenciát követően Gedai István elfogadta a László Gyula és Györffy György képviselte feltevést,⁴ később Györffy György maga is többször megismételte e véleményét,⁵ amelyhez idővel Kupa Mihály⁶, ill. e részletéhez Gerics József és

Ladányi Erzsébet,⁷ majd Szegfű László⁸ is csatlakozott. A külföldi véleményezők viszont e részletkérdésben vagy nem foglaltak állást (pl. JONSSON 1988), vagy csupán az érmekép által megengedett mértéki nyilatkoztak.⁹ Magam kitartottam korábbi véleményem mellett,¹⁰ azonban elkövettem azt a hibát, hogy csak érveltem, de még kísérletet sem tettem a felvetődött magyarázatoknak a korabeli ábrázolásokkal történő összevetésére. Ezt a mulasztást most pótoltam, s a pótlás eredményét adom az alábbiakban közre.

2. A *manus* vagy *dextera dei/domini* az Atyaisten legfontosabb szimbóluma volt, s a konsztantinoszi korban fellépve különösen a 4–13. század közötti időszakban terjedt el a keresztény művészetben. Az „Isten szózatát”, az Atyaistennek a földi életbe avatkozását (a haragot és a kegyelmet, a teremtést és a megsemmisítést), ritkábban pedig Krisztust és a Szentlelket szemléltette. Leginkább a fény- vagy felhőszegmentként (kőrszeletként) ábrázolt égből mutat lefelé,¹¹ ujjainak különböző tartásával.¹² A művészeti ábrázolások gazdag választékából alább kizárólag csak a korabeli érmék válogatására szorítkoztam, hiszen a kis méret megszabta a verőtő tervezőjének lehetőségeit.

A *dextera dei* az érméken leginkább két módon szerepel, vagy teljes tenyérként, amely egyben a mózesi rítus áldó kéztartása, s amelyet Jézus Krisztus is átvett, vagy behajlított kis- és gyűrűsujjal, amely az áldás (katolikus) keresztény kéztartása, valamint az eskü mozdulata akkor, ha az esküvés nem egy ereklyetartóra tett kézzel történt. A két ábrázolási mód az érméken felváltva jelentkeznek, minden okszerű megkülönböztetés nélkül, s a kéz vagy a dicsfényt (*nimbus*, *aureola*) jelképező keresztben nyugszik, vagy pedig A és Ω, kereszték, csillagok, rozetták és egyéb ereklyetárgyak kísérik. Gyakran *dextera*, néha még az ehhez hozzáfűzött *dei* vagy *domini* körirat magyarázza az érmeképi kezet, amely legtöbbször a felhőt jelképező egy vagy többszörös vonalú ívszeletből nyúlik ki (FRIEDENSBURG 1913, 14–16; FRIEDENSBURG 1922, 189–190). Amint az elnevezés is mutatja (lat. *dextera*, *dextra* = 'jobb'), kifelé fordított tenyerű jobb kézfejet kellett ábrázolni, néha azonban a bal kéz érmeképe jelentkezett, bizonyára a verőtő negatívba vézésének hibájaként (vö. 1. kép 20, 24, 29, 32, 35, 37, 2. kép 69–71).

2.1. A tanulmányozott 10–12. századi angolszász, cseh, francia, lengyel és német pénzverésben a kézfej/tenyér ábrázolása elég gyakori volt. Mivel a legtöbbször értelmező körirat vagy egyéb jelzés nélkül mintázták meg, az alábbiakban elsősorban csak azokból a különleges érmeképekből válogattam, amelyeket a körirat, kísérő szöveg, mellékjel vagy az érmekép egésze *dextera dei/domini*-nak meg is határozott.¹³

2.1.1. A *dextera dei/domini* körirat alapján:

A *dextera dei* ábrázolás különleges példái azok a 11–12. századi német és cseh érmeképek, amelyeken a

felhőszegmentből kinyúló kezet a körirat értelmezi. A lengyel pénzverésben a kép és szöveg ilyen kettőse csak jóval később, II. (Igazságos) Kázmér (1177–1199) gnieznoi brakteátáján (G124; – Nr. 16: 1. kép 16) jelentkezett.¹⁴ Az ide sorolható érmék többsége 11. századi, sőt néhányuk I. (Szent) István uralkodása idején volt forgalomban. Az értelmező körirat megerősítette az alább külön tárgyalt néhány érmeképtípus *dextera dei* voltát is:¹⁵

6. Ulrich püspök (1002–1026) churi denára (Dbg. 1680), Av: DEX · T(E)RADNI, lefelé mutató jobb tenyér (DANNENBERG 1894, 672, 85. t; – 1. kép 6),

7. Jaromir cseh herceg (1003, 1004–1012, 1033–1034) prágai denára (F476–478, C273–275), Rv: DEXTERA DEI, lefelé mutató, áldó jobb kéz (1. kép 7),¹⁶

8. Oldřich cseh herceg (1012–1033, 1034) prágai denára (F513–519, C281–282), Rv: –DEX · TER – A – DEI, lefelé mutató, áldó jobb kéz Ω és A között (1. kép 8),¹⁷

9. II. Udo nordmarki őrgrof (1057–1082) stadei denára (Dbg. 1614). Rv: +DEXTERA DOMN, felfelé mutató, áldó jobb kéz, mellette két csillag (DANNENBERG 1894, 644, 79. t; – 1. kép 9),

10. II. Udo nordmarki őrgrof stadei denára (Dbg. 1758), Av: +...XTERA DN, felfelé mutató, áldó jobb kéz, Rv: DEXTERAD..., nagy, egyenlő szárú kereszt (DANNENBERG 1894, 726, 94. t; – 1. kép 10),

11. II. Adelheid quedinburgi apátnő (1063, 1088) denára (Dbg. 619), Rv: DEXTERADON, kereszt előtt felfelé mutató jobb tenyér (DANNENBERG 1876, 243–244, 26. t; – 1. kép 11),

12. I. (Fríz) Rüberrt flandriai gróf (1072–1093) denára (Dbg. 158), Av: +DESTERA (SV)M, felfelé mutató, áldó jobb kéz Ω és A között (DANNENBERG 1876, 105; DANNENBERG 1894, 562, 66. t; – 1. kép 12),

12a. I. (Fríz) Róbert flandriai gróf obolusa (Dbg. 159), Av: +DESTERA, felfelé mutató, áldó jobb kéz (DANNENBERG 1876, 105; kép nélkül).

13. A St. omeri apátságban kibocsátott denár (Dbg. 1449), Av: +DESTERA, felfelé mutató, áldó jobb kéz (DANNENBERG 1894, 564, 66. t; – 1. kép 13),

14. Megingaud/Maingald tieri? érsek? denára (Dbg. 1213), Rv: DEXTRA DOMINI, lefelé mutató, jobb tenyér, mellette kereszt (DANNENBERG 1876, 467, 54. t; – 1. kép 14),

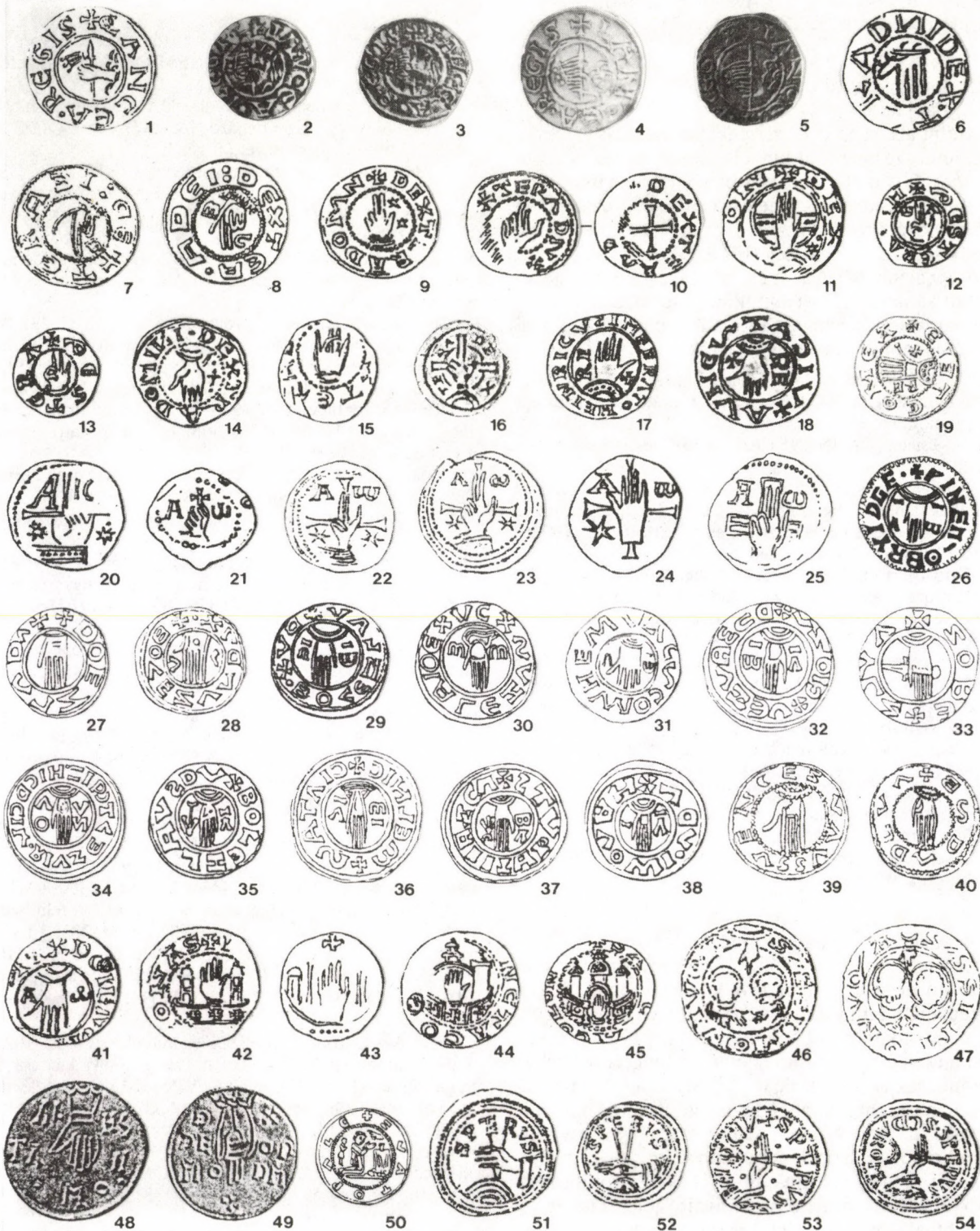
15. Ismeretlen kibocsátójú és verőhelyű denár (Dbg. 1247), Av: ...XTERA, felfelé mutató jobb kéz?, gyűrűsujja keresztbe hajlítva (1. kép 15).¹⁸

2.1.2. A kéz melletti REX felirat alapján:

Az eget jelentő felhőszegment és a *dextera dei* összetartozását Ferdinand Friedensburg annyira fontosnak tartotta, hogy a kéz mellé írt REX titulusban az égi királyra való utalást látott (FRIEDENSBURG 1922, 190; Wörterbuch 1930, 252). Érvelését elfogadva, példákat az I. (Szent) István királyságával egyidős vagy ahhoz igen közeli kibocsátású német és a dán érmék között találtam:

17. II. Henrik császár (1002–1014–1024) deventeri denára (Dbg. 563), Av: felfelé mutató jobb tenyér két oldalán RE és X (DANNENBERG 1876, 220, 24. t; – 1. kép 17),

18. II. Henrik császár augsburgi denára (Dbg. 1035), Rv: +AVNESTACIV, lefelé mutató jobb tenyér két oldalán X és RE (DANNENBERG 1876, 388, 45. t; – 1. kép 18),

1. kép I. (Szent) István H2 típusú denárának előlapja. 1–3: a H2a változat regensburgi, svédországi és kelci példányai; 4–5: a H2 eltérő verőpárral készült 2 nagyharsányi példány. Dexter a dei/domini ábrázolású angol, cseh, dán, lengyel és német érmék. 6–16: *dexter a dei* körirattal; 17–19: REX értelmezővel; 20–25: a kéz mögött kereszttel és egyéb kísérő jelekkel; 26–41: a kéz két oldalán A és Ω , valamint egyéb kísérő jelekkel; 42–50: egyéb érmeképekkel; 51–54: Szent Péter keze a mennyország kulcsaival (az egyes érmék részletes ismertetése a szövegben)

19. Magnus den Gode dán király (1042–1047) lundi denára (HAUBERG 1900, VI. t. 12), Av: +EIETDOMEA, jobbról benyúló jobb kéz alatt RE, felett X (1. kép 19).

2.1.3. A kéz mögötti kereszt és egyéb kísérő jegyek alapján:

Amint azt az egyik *dextera dei* körirattal is értelmezett, felhőszegmentből kinyúló kézbrázolás is tanúsítja (vö. 1. kép 11), a kereszttel a háttérben mintázott kéz ugyancsak *dextera deinek* tekinthető, s ezt gyakran további kísérő jelek: az A és Ω ,¹⁹ keresztek, csillagok, rózsák stb. erősítették meg (FRIEDENSBURG 1922, 189). Az alábbiakban az A és Ω -val kiegészült érmeképekből adok válogatást annak hangsúlyozásával, hogy mondanivalóm szempontjából a fel nem sorolt példányok²⁰ is azonos tanulsággal jártak:

20. Wicelinus vagy I. Werner strassburgi püspök (1001–1029) denára (Dbg. 945), Rv: felfelé mutató bal tenyér egy kereszt előtt, amelynek felső ágai között A és Ω , az alsók között 1-1 csillag (DANNENBERG 1876, 358–359, 41. t.; – 1. kép 20).

21. Rudhard constanzi püspök (1018–1022) vagy valamelyik utódának denára (Dbg. 1685), Rv: CO..., a felfelé mutató áldó jobb kéz felett kis kereszt, A és Ω között (DANNENBERG 1894, 674, 85. t.; – 1. kép 21).

22. Udo trieri érsek (1066–1078) denára (Dbg. 477), Rv: felfelé mutató, áldó jobb kéz egy kereszt előtt, amelynek felső szegleteiben A és Ω , az alsókban 1-1 csillag (DANNENBERG 1876, 191, 21. t.; – 1. kép 22).

23. Bruno trieri érsek (1102–1124) denára (Dbg. 487), Rv: felfelé mutató, áldó jobb kéz egy kereszt előtt, amelynek felső szegleteiben A és Ω , az alsókban 1-1 csillag (DANNENBERG 1876, 193, 21. t.; – 1. kép 23).

24. Püspöknév nélküli metzi denár (Dbg. 66), Rv: felfelé mutató bal tenyér egy kereszt előtt, amelynek 3 szegletében A, Ω és csillag (DANNENBERG 1876, 83, 3. t.; – 1. kép 24).

25. Ismeretlen kibocsátójú és verőhelyű denár (Dbg. 2171), Rv: felfelé mutató, áldó jobb kéz egy kereszt előtt, amelynek két felső szegletében A és Ω (DANNENBERG 1905, 956, 121. t.; – 1. kép 25).

2.1.4. A kéz két oldalán lévő jelek alapján:

Ez a jellegzetes, hosszú ujjú, keskeny jobb tenyeret ábrázoló érmekép angolszász környezetben, II. Aethelred angol király ismeretlen verőhelyű denárán tűnt fel, majd ritkaságként a német, és igen kedvelt típusként a cseh érméken is megjelent, a lengyel pénzekben viszont csak kevéssé terjedt el.²¹ Mivel a tanulmányozott téma szempontjából feleslegesnek éreztem bemutatni az ide sorolható szinte szabványos kivitelű, főként cseh érmeképek mindazon változatait, amelyeken a kezét más, de leginkább az Ω és A párosához kötődő, abból levezethető, azt felváltó jelek kísérték,²² az alábbiakban csak uralkodók szerint adok válogatást az I. (Szent) István királyságát részben megelőző, részben azzal egykorú angol, cseh és német kibocsátású, s főként az Ω és A jelzetű érmékből. Ide soroltam azokat a különleges érmeképeket, amelyeken a kéz érmét vagy tört tart (1. kép 28, 33), valamint azt a denárt, amelynek kézbrázolásos érmeképet

magát a pénzdarabot megnevező körirat övezi (1. kép 34).

26. II. Aethelred angol király (979–1016) ismeretlen verőhelyű denára (B2, FR313), Rv: +LINEM-OBBYIDGE, lefelé mutató jobb tenyér A és Ω között (1. kép 26),²³

27. A Přemysl fejedelmi családból való I. Boleslav cseh herceg (929–967/972) prágai denára (F-, C37), Av: DOEZLA DA, lefelé mutató jobb tenyér (1. kép 27),²⁴

28. I. Boleslav cseh herceg prágai denára (F153–156, C36, C38–39), Av: +BOLEZLADVX, lefelé mutató jobb tenyér, benne kis kör (pénz?; FIALA 1895, 237–238, II. t. 22–23; CACH 1970, 19–20; – 1. kép 28).

29. II. Boleslav cseh herceg (967/972–999) prágai denára (F415, C98), Av: +DVX-BOLEZLAV, lefelé mutató bal tenyér A és Ω között (1. kép 29),²⁵

30. II. Boleslav cseh herceg prágai denára (F238, C127), Av: +BOIALEZVSXCV, lefelé mutató jobb tenyér két Ω között. A felhőszegment szokásos íve sajátosan formált (FIALA 1895, 237, II. t. 24; CACH 1970, 27, 46; – 1. kép 30).

31. Jó Henrik stadei gróf (976–1016) mundburki denára (Dbg. 1606), Av: HEM\CVSCOMV, lefelé mutató jobb tenyér A és Ω között (1. kép 31),²⁶

32. A Slavnik fejedelmi családból való Soběslav cseh herceg (985–995) legkorábbi denára (F2898, C154), Rv: +VEZVAESD+VZOIC, lefelé mutató bal tenyér Ω és A között (1. kép 32),²⁷

33. Soběslav cseh herceg denára (F-, C159), Av: +ZOBEBE+ZLAV, lefelé mutató jobb tenyér mögött hegyével balra néző tör (CACH 1972, 30; SUCHODOLSKI 1970, 60, V. t. 75; – 1. kép 33).

34. A Slavnik fejedelmi családból származó Vojtech (Szt. Adalbert) püspök (992–994) prágai denára (F201–202, C164), Av: HIC DENARIVS EST EPISC, lefelé mutató jobb tenyér A, O és V, S között (1. kép 34),²⁸

35. III. Boleslav cseh herceg (999–1002, 1003) prágai denára, (F321, C185) Av: BOLEZLAVS DVX, lefelé mutató bal kéz nyílvessző és A között (FIALA 1895, IV. t. 17; CACH 1970, 33; SUCHODOLSKI 1971, 53, IV. t. 46–48. A nyílvessző szerepéről: FRIEDENSBURG 1913, 21; FRIEDENSBURG 1922, 248–249; – 1. kép 35).

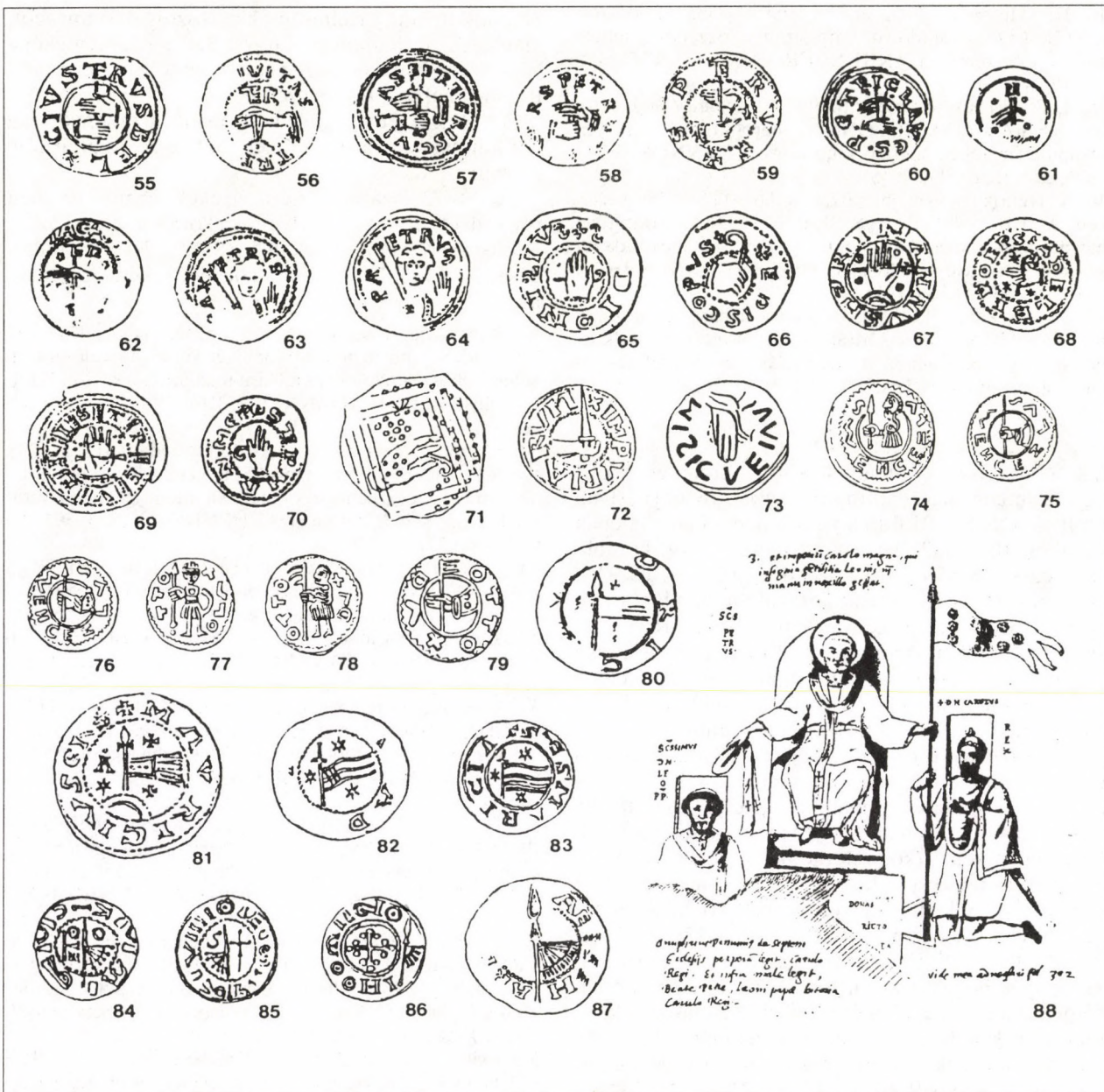
36. Emma, II. Boleslav felesége, cseh hercegnő (999–1006) mēlniki denára (F286–291, C145), Rv: +CIVTAS+MELNIC, lefelé mutató jobb tenyér A és Ω között. A felhőszegment nem „szabványosan” ívelt (mint: F281–285: FIALA 1895, 248, III. t. 26–27; C144: CACH 1970, 29, 46; SUCHODOLSKI 1971, 89, VI. t. 78), hanem a belső körhöz igazodó (FIALA 1895, 249, III. t. 25, 28; CACH 1970, 29, 46; – 1. kép 36).

37. Boleslaw Chrobry lengyel herceg majd király (992–1025–1025) csehországi uralma idején (1003–1004) kibocsátott prágai denára (F-, C226), Av: +STVPATIAZCA, lefelé mutató bal tenyér háromágú jegy és B, A között (CACH 1970, 37; SUCHODOLSKI 1971, 52, IV. t. 48; – 1. kép 37).

38. Jaromír cseh herceg (1003, 1004–1012, 1033–1034) prágai denára (F2914, C229), Av: +HAVOMI VDA, lefelé mutató jobb tenyér – és A között (1. kép 38),²⁹

39. Oldřich cseh herceg (1012–1033, 1034) prágai denára (F543–585, C288), Rv: S VENCESLAVS, lefelé mutató jobb tenyér mellékjelek nélkül. A felhőszegment két gyöngy-körös ível jelzett (1. kép 39),³⁰

40. I. Břetislav cseh herceg (1037–1055) morva részfejedelmeként (1028–1034) kibocsátott denára (F750–791, C300), Av: +BSDADLVA, lefelé mutató jobb tenyér (FIALA 1895, 293–296, VIII. t. 7; CACH 1970, 43; – 1. kép 40).

2. kép 55–64: Szent Péter keze, ill. félalakja a mennyország kulcsaival; 65–72: kéz tárgyat tart; 73: I. Miesko denára; 74–79: példák a *pars pro toto* ábrázolásmódra; 80–83: a H2 előlapi érmeképek és 84–87: zászlaja bojtos-rojtos szegélyének párhuzamai; 88: Szent Péter átadja a sacerdotiumot pallium alakjában III. Leo pápának, a regnumot pedig zászlós lándzsa alakjában Nagy Károlynak (az egyes érmék részletes ismertetése a szövegben)

41. Adela frízöldi grófnő (+1017) ismeretlen verőhelyű (deventeri?) denára (Dbg. 1237), Av: XDOIEAVENEOTTREX, lefelé mutató jobb tenyér A és Ω között (DANNENBERG 1876, 473–474, 55. t; DANNENBERG 1894, 615–616, 74. t; – 1. kép 41).

2.1.5. Az érmeképek egyéb részletei alapján:
Az itt összegyűjtött érmék érmeképein a kéz vagy templomképbe illesztve, vagy szentek mellképe felett értelemszerűen *dextera dei*ként jelentkeznek. Ezek az

érmeképek a kéz-ábrázolás új irányzatait tükrözik, viszont mind jóval fiatalabbak I. (Szent) István uralkodásának koránál:

42. III. Hermann kölni érsek (1089–1099) denára (Dbg. 414), Rv: +...ONAS, felfelé mutató jobb tenyér, kétoldalt egy-egy templomtoronnyal (DANNENBERG 1876, 173, 18. t; – 1. kép 42),

43. V. Gottfried alsó-lotharingiai herceg (1106–1128) denára (Dbg. 1250), Rv: felfelé mutató jobb tenyér, kétoldalt egy-egy templomtoronnyal (DANNENBERG 1876, 436, 56. t; – 1. kép 43),

44. III. Hermann kölni érsek denára (Dbg. 415), Rv: ...NCTACO, háromtornyú templom homlokzatában felfelé mutató jobb tenyér (DANNENBERG 1876, 173–174, 18. t; – 1. kép 44),

45. I. Friedrich kölni érsek (1099–1131 denára (Dbg. 416), Rv: +SA(N)C(T)A COLON(IA), háromtornyú templom főkapujában felfelé mutató jobb tenyér (DANNENBERG 1876, 174, 18. t; – 1. kép 45),

46. V. Henrik király majd császár (1106–1111–1125) goslari denára (Dbg. 678), Rv: S/S SIMON IVDA, a köriratban megnevezett és mellképpel ábrázolt Szent Simon és Juda felett középen lefelé mutató, áldó jobb kéz (DANNENBERG 1876, 265, 29. t; – t. kép 46),

47. Lothar király (1125–1137) goslari denára (Dbg. 687), Rv: S/S SIMON VDA, a köriratban megnevezett és mellképpel ábrázolt Szent Simon és Juda felett középen lefelé mutató, áldó jobb kéz (DANNENBERG 1876, 267, 30. t; – 1. kép 47).

2.2. A 2.1.1–4. pontban felsorolt éremképekről³¹ egyértelműen megállapítható, hogy I. (Szent) István király LANCEA REGIS köriratú denáránál zömében későbbi, 1002–1125 közé keltezhető német, korábbi vagy egykorú, 979–1016 közötti angolszász, és 929–1034 közötti cseh denárok ábrázolásai alapján a magyar denáron látható kéz *dextera dei* magyarázata kizárható. A fenti módon kiválogatott *dextera dei* ugyanis mindig függőlegesen, ujjjaival le- vagy felfelé tartott, s kifelé fordított tenyér vagy áldó kéz alakjában ábrázolt. Szinte sohasem tart semmit (kivételesen: pénzt vagy tórt, vö. 1. kép 28, 33), és sohasem nyúlik ki felhőből, különösen nem a felhők gyermekrajzszerűen karéjos formájából (kivétel?: Nr. 48–49: 1. kép 48–49),³² hanem legtöbbször a fény- vagy felhőszegmentként (kőrszeletként) ábrázolt égből,³³ amelyet a pénzek leginkább az éremkép belső pontkörével ellenirányú kettős ívelt vonallal jelenítettek meg (vö. 1. kép 11, 14, 16–19, 26–27, 29, 31–35, 37–41, 46–47).³⁴ Ez annyira „szabványos” követelmény volt, hogy a nagyon formagazdag cseh pénzverésben is alig akad jelentéktelen eltérést mutató kivétel (vö. 1. kép 30, 36). Az égi ív néha hiányzik, s ilyen esetekben a csuklót záróvonal határolja vagy még az sem (vö. 1. kép 6, 9–10, 12–13, 15, 21, 24–25, 28, 42–45, 50).³⁵ Néhány alkalommal a *dextera dei* mégis ruhaujjból nyúlik ki (vö. 1. kép 20, 22–23),³⁶ ilyenkor az alább bemutatandó, valamilyen tárgyat tartó kézábrázolások hatásáról lehet szó, mert az aszimmetrikusan ábrázolt ruhaujj nem a viseletnek megfelelően redőzik a felfelé mutató kézen.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a *dextera dei* csak jelen van, de nem avatkozik be az éremkép „cselekményébe”, amint az egyebek között Svatoptuk cseh herceg (1107–1109) prágai denárán jól megfigyelhető (F1374–1383, C461–465; FIALA 1895, 341–342, XII. t. 19–21; CACH 1972, 31; – Nr. 50: 1. kép 50).

3. A német és cseh érmeanyag azonban nemcsak a Dbg. 1706a=H2 lándzsát tartó kézábrázolása *dextera dei*ként való magyarázatának kétségbe vonásához, ha-

nem a feltehető értelmezéséhez is szolgáltat anyagot, amelyben a valamilyen tárgyat tartó kéz éremképe vagy Szent Péterrel, vagy pedig valamilyen egyházi méltósággal kapcsolatosan szerepel:

3.1. Szent Péter jobb keze tartja a mennyország két kulcsát vagy a trieri érsek jobb keze veszi át tőle azokat:

A 11–12. századi trieri érsek érmeverésében oly kedvelt éremképmotívum legkorábbi jelentkezése is csupán részben egyidejű I. (Szent) István uralkodásával, a többi mind fiatalabb pénzekon figyelhető meg:

51. Poppo trieri érsek (1016–1047) denára (Dbg. 471), Rv: S PETRVS, jobbról benyúló jobb kéz két olyan kulcsot tart, amely felhőszegmentből indul ki, a tolla pedig a körirat ET ligatúrája és R betűje (DANNENBERG 1876, 190, 21. t; – 1. kép 51).

52. Eberhard trieri érsek (1047–1066) denára (Dbg. 473), Rv: S PETRVS, jobbról benyúló jobb kéz két olyan kulcsot tart, amely felhőszegmentből indul ki, a tolla pedig a körirat ET ligatúrája és R betűje (DANNENBERG 1876, 191, 21. t; – 1. kép 52).

53. Eberhard trieri érsek denára (Dbg. 475), Rv: S PETRVS – BELGC CIV, felhőszegmentből felfelé mutató jobb tenyér két kulcsot tart, amely pontsoros vonalú, kereszttel díszített felhőszegmentből indul ki, a tolla pedig a körirat ET ligatúrája és R betűje (DANNENBERG 1876, 191, 21. t; – 1. kép 53),

54. Eberhard trieri érsek denára (Dbg. 476), Rv: S PETRVS – SCDA ROMA, felfelé mutató jobb kéz két kulcsot tart, amely felhőszegmentből indul ki, a tolla pedig a körirat ET ligatúrája és R betűje (DANNENBERG 1876, 191, 21. t; – 1. kép 54),

55. Udo trieri érsek (1066–1068) denára (Dbg. 479), Rv: S PETRVS BELG CIV, két oldalról benyúló egy-egy jobb kéz együtt két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat ET ligatúrája és R betűje (DANNENBERG 1876, 192; DANNENBERG 1905, 102. t; – 2. kép 55).

56. Egilbert trieri érsek (1079–1101) denára (Dbg. 480), Rv: TRE(VERIS C)IVITAS, a jobbról benyúló jobb kézben tartott, s gyöngykoríves felhőszegmentből kinyúló két kulcs tolla a körirat alá, a belső körbe írt ET ligatúra és R betű (DANNENBERG 1876, 192, 21. t; – 2. kép 56),

57. Egilbert trieri érsek denára (Dbg. 482), Rv: TREVERIS CIVITAS PE, két oldalról benyúló egy-egy jobb kéz együtt két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat P és E betűje (DANNENBERG 1876, 193, 21. t; – 2. kép 57),

58. Bruno trieri érsek (1102–1124) denára (Dbg. 488), Rv: ...RSPETR..., két oldalról benyúló egy-egy jobb kéz együtt két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat P és E betűje (DANNENBERG 1876, 194, 21. t; – 2. kép 58),

59. Kibocsátó neve nélküli trieri denár (Dbg. 493), Rv: +S PETRVS, a felülről, jobbról nyitott tenyerű, s alulról balról markoló jobb kéz együtt két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat ET ligatúrája és R betűje (DANNENBERG 1876, 194, 21. t; – 2. kép 59),

60. Albero trieri érsek (1130–1152) denára (Dbg. 1882), Rv: CLAVES · PETRI, két oldalról benyúló egy-egy jobb kéz két kulcsot tart, amelyek tolla a körirat I és C betűje (DANNENBERG 1898, 785, 102. t; – 2. kép 60),

61. Albero trieri érsek obolusa (Dbg. 1883), Rv: jobbról benyúló jobb kéz két kulcsot tart, amelyek tolla P és E betű (DANNENBERG 1898, 785, 102. t; – 2. kép 61),

62. Ismeretlen kibocsátójú trieri? denár (Dbg. 2184), Av: +...IAC, jobbról benyúló jobb kéz két kulcsot tart, amelyek tolla ET ligatura és R betű (DANNENBERG 1905, 957, 121. t; – 2. kép 62).

A kulcsokat tartó kéz Szent Péterhez tartozását az ábrázolás tartalmán,³⁷ valamint a kulcsok tollainak sajátos betűformáján kívül az is bizonyítja, hogy Bruno és Albero trieri érsek egy-egy további denárán az apostolfejedelem mellképe látható a jobbában tartott két kulccsal, amelyek tolla a körirat PAX PETRVS köriratának P és E betűje (Dbg. 489–490: DANNENBERG 1876, 22, 194, 21. t; – Nr. 63–64: 2. kép 63–64). További bizonyítékkul szolgál, hogy a kulcsok másik vége néhány esetben a fény- vagy felhőszegmentként (körselektént) ábrázolt ég ívéhez csatlakozik (1. kép 51–54). A két kezet mutató érmeképeken a jobbról, feljebből benyúló kéz Isten kezéként értelmezett, amely átnyújtja Péternek a mennyek országának kulcsait.³⁸ Ez azonban nem lehet *dextera dei*, mert nem tekinthető Máté evangéliuma idézett elbeszélése kivétel számba veendő megjelenítésének, hiszen a korábban bemutatott *dextera dei* ábrázolások sem tárgyakkal, sem jelképes, sem valóságos személyekkel nem mutattak kapcsolatot.³⁹ Valószínűbb, hogy Szent Péter nyújtja és a mindenkori trieri érsek veszi át az egyházi méltóságának égi megerősítését, a bűnök oldásának és kötésének földi hatalmát jelképező égi kulcsokat, úgy mint a már említett lateráni mozaik palliumot átadó és átvevő jelenetén (vö. 2. kép 88).

A felsorolt érméken ábrázolt kezek tartása nem természetes: a jobbról vagy mindkét irányból benyúló kéz ugyanis leginkább csupán a hüvelykujj ráhajlításával, de legtöbbször nyújtott tenyérrel tartja a kulcsokat, ugyanúgy, mint a H2 denáron.⁴⁰ A jelképes tartás akkor a legvilágosabb, ha a kéz felfelé mutat (vö. 1. kép 51–54, 2. kép 55–56, 60–62) kivételesen azonban az ujjaknak a tárgy tartásához szükséges behajlítása is megfigyelhető (pl. 2. kép 57–58, 59?). A kéz minden esetben valóságos ruhaujjból nyúlik ki, a ruhát vagy a bő ujj redőzésével (pl. 1. kép 52–54, 2. kép 56), vagy a határozott vonalú mandzsettával (pl. 1. kép 51, 2. kép 55, 59–60) jelezték. Az összegyűjthető példák közül Eberhard trieri érsek két denárán jelentkeztek a H2 érmeképen megfigyelhetőkhöz hasonló ívelt vonalak, kétségtelenül a ruhaujj redőzésére utalva (vö. 1. kép 53–54, 3. kép 89–90).

3.2. Pásztorbotot vagy keresztet pácát tartó egyházi méltóság keze:

Az alábbi ábrázolások legkorábbi két példája I. (Szent) István uralkodásával, sőt az első akár a H2 denár kibocsátásával is egykorú lehet.

65. I. Adelheid? quedlinburgi apátnő (999–1044) denára (Dbg. 614), Rv: +S(SC)DIONISIVS, felfelé mutató jobb tenyér mögött, keresztben jobbra mutató pásztorbot (DANNENBERG 1876, 242, 26. t; – 2. kép 65).

66. I. Ulrich churi püspök (1002–1026) denára (Dbg. 985), Av: VODELRICVS, Rv: +EPISCOPVS+, balról benyúló

természetes tartású jobb kéz pásztorbotot fog (DANNENBERG 1876, 370, 43. t; – 2. kép 66).

67. III. Hermann kölni érsek (1059–1099) denára (Dbg. 411), Rv: HERIMANNVS, felfelé mutató jobb tenyér mögött, keresztben, jobbra mutató keresztet pácát, a négy mezőben 1-1 pont? (DANNENBERG 1876, 173, 18. t; – 2. kép 67),

68. IV. Adalbero metzi püspök (1090–1115) denára (Dbg. 58), Av: ADELBERO EPS, jobbról benyúló jobb tenyér, mögötte? függőleges helyzetű pásztorbot, a négy mezőben egy-egy csillag (DANNENBERG 1876, 81, 3. t; – 2. kép 68),

69. Bruno trieri érsek (1102–1124) denára (Dbg. 485), Rv: T R E V E R I S, minden betű között fényküllővel, középen ruhaujjból felfelé mutató bal tenyér hüvelyk- és kisujjával lecsorítva rövid pácát (valószínűleg egy elrontott háttérbeli keresztmaradványt) tart (DANNENBERG 1876, 193, 21. t; – 2. kép 69),

70. Stephan metzi püspök (1120–1163) denára (Dbg. 60), Rv: SEPHAN ME(PC), esküre emelt bal (vagy a hátával kifelé fordított jobb kéz) mögött keresztben, balra mutató pásztorbot (DANNENBERG 1876, 82, 3. t; – 2. kép 70),

71. Svájci ismeretlen kibocsátójú és verőhelyű érme (Dbg. 1697), Rv: balról benyúló balkéz hüvelyk- és mutatóujja között apró pásztorbotot tart (DANNENBERG 1894, 679, 86. t; – 2. kép 71).

Az ebben a csoportban összegyűjtött veretek többsége csak jelzi a tárgy (pásztorbot, keresztet pácát) tartását, hiszen azt a felfelé mutató (kétszer oldalról benyúló) kéz mögött leginkább oly módon ábrázolták, mint más érmeképeken a kéz mögött lévő, s általa nem tartott keresztet (pl. 1. kép 20, 22–25). Ferdinand Friedensburg ezen érmeképek egy részében ugyancsak *dextera dei* látott,⁴¹ másutt azonban önmagával is ellentmondásba keveredve, a világi vonatkozású *pars pro toto* ábrázolásmód példái között említette ismét a fentiek egyikét, három további ábrázolással együtt.⁴² Egy alkalommal azonban valóságként fogja a köriratban is megnevezett püspök keze a pásztorbotot (2. kép 66), s már Hermann Dannenberg is rámutatott, hogy „wenn die Hand einen Bischofsstab hält, ...so ist es wohl nichts als die Hand des Bischofs, so zu sagen eine *pars pro toto*” (DANNENBERG 1876, 22). Az övéhez csatlakozó véleményem szerint tehát az érmeképek inkább magukra a püspökökre vonatkoznak, hiszen többségükön a kéz többé-kevésbé felismerhető mandzsettával jelzett ruhaujjból (2. kép 65–66, 68–70) nyúlik ki, s csak kivételképpen felhőszegmentként ábrázolt, kettős vonalú égből (2. kép 67).

A „részével helyettesített egész” (*pars pro toto*) ábrázolási mód a cseh pénzverés emlékei között konkrét példákön is megfigyelhető, amelyek közül (vö. FIALA 1895, 9–14. t; CACH 1972), csak a két eltérő utalású legkorábbi kapcsolatpárt mutatom be. II. Vratislav cseh herceg majd király (1061–1086–1092) 1085 után, olomouci hercegtént kiadott denára hátlapján Szent Vencelre utaló, S WENCESLV körirattal övezve mutatkozik a jobbában lándzsát tartó szent félalakja (F924: FIALA 1895, 308, IX. t. 11; C344: CACH 1972, 20, 52; – Nr. 73: 2. kép 73), míg cseh hercegtént

kibocsátott több veretén a körirat szövegével megerősítve, csupán Szent Vencel lándzsát tartó, természetesen ábrázolt ruhaujjból kinyúló jobb alkarja látható (F889, F910, F912: FIALA 1895, 306–307, IX. t. 4, 8, 9; C348–349, C351: CACH 1972, 20–21, 52; – Nr. 75–76: 2. kép 75–76). Az utóbbi érmeképek egyikén a kéz fogó helyzete is felismerhető (2. kép 75). Ugyanez a kapcsolatpár nemcsak egy szimbólikus, hanem egy uralkodó herceg „valóságos” ábrázolásánál is megfigyelhető. I. Ota Sličný/Krásný olomouci részfejedelemsége idején (1061–1087) kibocsátott két denárán a kezében lándzsát, ill. zászlós lándzsát tartó herceg teljes alakja van az őt megnevező OTTO DVX körirattól kísérve (F1099–1112: FIALA 1895, 316, X. t. 2, 6; C372, C375: CACH 1972, 23, 52; – Nr. 77–78: 2. kép 77–78), míg egy másik veretére azonos körirattal csupán a zászlót (zászlós lándzsát?) tartó jobbkezét mintázták (F1115: FIALA 1895, 318, X. t. 8; C374: CACH 1972, 23, 52; – Nr. 79: 2. kép 79). Mivel Ferdinand Friedensburg a *pars pro toto* ábrázolásmódot csak világi vonatkozásban tekintette érvényesnek, még ha mint kiderült, az egyházi és világi jellegű érmeképeket együtt is említette (FRIEDENSBURG 1922, 191), akaratlanul is megerősítette azt a feltevésemet, hogy az érmeképeken tárggyal együtt szereplő kéz nem a *dextera dei*, hiszen más érmeképeken az ugyanolyan cselekvést végző Atyaistennek a maga teljességében is fel kellett volna tűnnie.

3.3. Külön említést érdemel I. Miesko lengyel hercegnek (960 körül – 992) a legvalószínűbben a 990-es évek elejére keltezhető denára (Su III,4 típus), amelynek előlapján MISICV EIVA körirattal övezve lefelé mutató jobb tenyér látható, felhő helyett szép redőzésű ruhaujjból kinyúlóan.⁴³ A minden valószínűség szerint *dextera dei* ábrázolás készítője nem vette át a számára talán érthetetlen, körszegmentum rajzolatú felhőszimbólumot, hanem reális mintázású ruhaujjal helyettesítette (2. kép 73). Véleményem szerint, a H2 denár érmeképének alkotója ugyancsak a ruha ábrázolására törekedett, de kevesebb sikerrel!

4. I. (Szent) István király H2 típusú, azaz LAN-CEA REGIS köriratú denára előlapi érmeképének eddig elfogadott magyarázata a fentiek alapján azzal módosítható, hogy a zászlóval díszített nyelvű frank/karoling szárnyaslándzsát csak jelképesen, a tenyerén át-futó nyélre ráhajlított hüvelykujjával tartó kéz nem lehet *dextera dei/domini*, hanem csupán a király keze. Nem felhőből nyúlik ki tehát, hiszen a 11. században a felhőnek a ma megszokott karéjos ábrázolását a verőtövek készítői még nem alkalmazták, hanem ruhaujjból. A ruhaujj eredetileg a későbbi Eberhard trieri érsek két denárán megfigyelhetőhöz (vö. 1. kép 53–54, 3. kép 89–90) hasonlóan lehetett mintázva, s ebből torzulhatott a H2 denáron látható formára (1.

kép 4–5, 3. kép 94–95). Utóbbi érmeképének kialakulásában csupán a Hermann Dannenberg munkájában fennmaradt, továbbá a svédországi ismeretlen leelőhelyüként és a kelci kincsben előkerült 1-1 példány típusának szerepe maradt kérdéses, ugyanis ez akár a magyar megfelelőinek előképe, akár azok „visszanémetesítő” ízlésű utánzata is volt (vö. KOVÁCS 1988, 280–281: 16a. jegyzet; KOVÁCS 1988a, 677), nemcsak a szárnyaslándzsa megformálásában, hanem a ruhaujj kialakításában is jobban megfelelt a német ábrázolásmódnak (vö. 1. kép 1–3, 3. kép 91–93). Eddig nem esett szó arról, hogy az ábrázolásnak és a köriratnak a H2 denár előlapján megfigyelhető kivételes azonossága⁴⁴ is megerősíti azt a végkövetkeztetést, hogy az érmeképen látható kéz nem lehet más, mint I. (Szent) István jobbkeze, s képe pedig a *pars pro toto* elve alapján, a király teljes alakjával egyenértékű: vagyis I. (Szent) István király, kezében a II. Szilveszter pápa nyilvánvaló beleegyezésével III. Ottó császártól kapott, zászlóval díszített szárnyaslándzsával, amely pengéjében a Krisztus keresztjéből való szög ereklyéjét őrizte (vö. KOVÁCS 1988, 277–283; KOVÁCS 1988a, 674–681).

A fenti megállapítás sem több azonban feltevésnél, ugyanis I. (Szent) István H2 típusú denára egyedülállóan öntörvényű érméje a magyar pénzverésnek. Körirata nem nevezi meg kibocsátóját, hanem páratlan módon az érmeképet értelmezi, azt az érmeképet, amelyhez hasonló (de hangsúlyozottan csak hasonló) szerepű és kivitelű konkrét ereklyetárgy megjelenítésére a német pénzverésben csupán egy évszázaddal később került sor (1. a függelékben Nr. 81–87: 2. kép 81–87). Bár a pásztorbotot tartó kéz érmeképei már I. (Szent) István uralkodásával egy időben is megjelentek, a bemutatott két legkorábbi, egyrészt szászföldi quedlinburgi, másrészt svábföldi churi párhuzam (vö. 2. kép 65–66) csak jelezheti a hasonló magyar ábrázolás elkészítésének lehetőségét, de közvetlen hatásukkal aligha számolhatunk. S bár joggal véltem kizárhatónak a H2 érmeképe lándzsát tartó kezének *dextera dei* értelmezését, mind a *pars pro toto* ábrázolásmód idézett példái, mind pedig a kezét körülvevő ruhaujj felfedezhető legjobb hasonmásai (vö. 1. kép 53–54) jóval későbbiek a magyar denárnál. Mivel azonban a cseh és főként a német pénzverésben megvolt a H2 érmeképi ábrázolása egyes részleteinek elvi lehetősége, e denár megrendelője és verőtövének minden bizonnyal német (de nem bajorföldi!) jártasságot szerzett elkészítője sajátosan egyedi alkotást hozott létre (vö. 2. kép 73). Ezért e páratlan és később sem Magyarországon, sem másutt nem ismételt ábrázolási-körirati együttes, főként későbbi érmeképek alapján megkísérelt magyarázata még hosszú ideig csupán feltevésnek tekinthető!

3. kép A ruhaujjból kinyúló, tárgyat tartó kéz ábrázolása: 89–90: trieri denárokon (Dbg. 475–476); 91–93: a H2a denárváltozat regensburgi, svédországi és kelci példányán; 94–95: a H2 denának a nagyharsányi kincs egy-egy eltérő veretpárral kivert példányán;

Függelék:

A H2 DENÁR LÁNDZSAJELVÉNYÉNEK ZÁSZLAJÁRÓL

Az érmekép szárnyaslánczóját díszítő zászló formai sajátosságai egyelőre magyarázatlanok; a magyar forrásanyag (vö. KUMOROVITZ 1954, 21–26; PANDULA 1986, 230–239) ehhez elégtelen. A korabeli zászlótípusok közül valószínűleg *fanon* nélküli *gonfanon*nak tekinthető, hiszen szövetének 4–5 vonallal jelzett ábrázolását egy keresztirányú szalag zárja le anélkül, hogy 2–3 elkeskenyedő vagy párhuzamos szélű szalag (*fanon*; német. 'Zipfel', ill. 'Latze') csatlakozna hozzá (vö. 2. kép 88). A zászló külső széléhez vonalakkal kapcsolt 3 nagy pont feltehetőleg bojtoknak (német. 'Trodde!') felel meg, annak ellenére, hogy bár azok keskenyedő szalagos *gonfanon*okon már a 9. századtól dokumentáltak, rajtuk nem gömb alakúak (NEUBECKER 1972, 1060–1073). Megjegyzendő, hogy a zászlót sohasem kötötték a lándzsahegyre, hanem kizárólag a nyélre, de az érmekép kis felületén a kéz-ábrázolás a zászlót annyira a lándzsa hegye felé kényszerítette, hogy az a H2 típuson nagyjából a köpű végére és a nyélre, a H2a változaton viszont szinte teljesen a lándzsahegyre kötve mutatkozik (vö. KOVÁCS 1988, 280; KOVÁCS 1988a, 676; – 1. kép 1–5, 3. kép 89–95).

Az I. (Szent) István kori zászló vörös színű lehetett, bár nyélvégére nem keresztet, hanem a szóban forgó szárnyaslánczóját erősíthették fel. A vörös zászlóra III. Béla uralkodása idején (1172–1196) került rá a kettős-kereszt, majd a vágásos címert használó Imrétől (1196–1204) kezdődően a magyar királyok felváltva használták a vörös-fehér csíkozású, ill. vörös alapon ezüst kettős-keresztet a zászlót az Árpád-kor végéig (KUMOROVITZ 1954, 25–26; PANDULA 1986, 238–239). Nem lehetetlen, de bizonyíthatatlan tehát, hogy a H2 denár megrendelője vagy készítője a verőtövek szerinti 3–5 vonalas rajzzal a zászló csíkozását kívánta szemléltetni, de az sem kizárható, hogy csak a szövet hajlását, hullámzását óhajtotta így megjeleníteni. A német pénzverésben a csupán ívelten lobogó szalagokkal jelzett *gonfanon* ábrázolása olyan gyakori, hogy a bemutatásától itt eltekintek (vö. KOVÁCS 1975, 269: 10. á. 2, 5, 7–10, 15, 19, 21, 25, 30–31, 38–39, 41, 43; KOVÁCS 1976, 137: Abb. 11, 138: Abb. 12. megfelelő képei). Korábban már utaltam a H2 denár érmeképi zászlójának olyan későbbi magdeburgi megfelelőire, amelyek ugyancsak zászlós szárnyaslánczóját, és pedig a magdeburgi Szent Mauritius-lánczóját ábrázolják kiemelt szerepben, azaz ember vagy kéz tartása nélkül. Az Adelgot érsek (1107–1119) verette denáron a ...RIC...V köriraton kívül talán csillag (Dbg. 664 – Nr. 80: 2. kép 80), a brakteátán

pedig a +MAVRICIVS EPS körirat mellett a felhőszegmentből kinyúló lándzsanyél, valamint az A és 3 csillag (Dbg. 665 – Nr. 81: 2. kép 81) is jelzi az ábrázolt jelvény tiszteletre méltóságát.

További ismeretlen kibocsátójú magdeburgi vereteken is csillagok jelzik a Szent Mauritius-lánczsa-ereklye szentségét (Rv: /M/AG/adeburg/: Dbg. 1896, Rv: +SESMARICIAS: Dbg. 1897 – Nr. 82–83: 2. kép 82–83), az előbbinek rajzán a gonfanon olyan keresztirányú vonalkázásával, amely mintegy a H2 érmeképi zászlójának szegélyét jelző vonalat sokszorozza meg. Az erre a zászlóra erősített bojtokhoz hasonló szegélydíszek, az annak alakjától ugyan eltérő háromszög alakú zászló⁴⁵ érmeképein ismerhetők fel. A mintegy 970 és 1160/70 között forgalomban volt Wendenpfennigek két magdeburgi érseki kibocsátású típusán látható sugaras futású vonalakkal jelölt szövetű, de a H2 zászlóképéhez hasonló vonallal szegélyezett, s a vonalak metszéspontjaihoz csatlakozó 5-5 bojtal díszített zászlójú lándzsa ugyancsak a Szent Mauritius-lánczsa lehet, bár ezt az értelmetlen körirat nem erősíti meg (Dbg. 1351, 1353: DANNENBERG 1876, 490–491, 494–495, 60. t; – Nr. 84–85: 2. kép 84–85). Az ábrázolás kanonizálatlan voltát egy másik Wendenpfennig jelzi, amelyen a háromszögű zászló csíkozatlan szövetű, s a szegélyét 5 hosszabb szalag díszíti (Dbg. 1814: DANNENBERG 1894, 734, 97. t; – Nr. 86: 2. kép 86). A Szent Mauritius-lánczsa valamivel nagyobb méretű, gondosabb kivitelű képe I. vagy II. Bernhard szász herceg (973–1011–1059) hiltagesburgi denárát ékíti, ezen a háromszögű zászló sugaras vonalkázása sűrűbb, s a szélét nem bojt sor, hanem valószínűleg sűrű rojtozás szegélyezi (Dbg. 1757: DANNENBERG 1894, 725, 94. t; – Nr. 87: 2. kép 87). Az utóbb felsorolt, s részben korabeli négy zászlókép hasonlósága a részletek némi különbözősége ellenére is lehetővé teszi azon magyarázat elfogadását, hogy a H2 denár előlapi érmeképén a zászlóhoz csatlakozó nagy pontok mintái az I. (Szent) István király szárnyaslánczsa-jelvényére kötött valóságos zászló bojtjai voltak.

I. (Szent) István H2 típusú denárát követően magyar érmeiken csak II. András idejében (1205–1235) jelentek meg zászlóábrázolások. E *gonfanon*okat *fanon*okkal (vö. H236, H256), ill. azok nélkül (vö. H255, H256) ábrázolták, s *bannièrenek* (azaz címeres *gonfanon*nak) azért nem tekinthetők, mert nyoma sincs rajtuk a szövetükre varrt címer jelzésének (vö. KUMOROVITZ 1954, 26: 64. jegyzet).-

Jegyzetek

1 Erről a függelékben! Itt jegyzem meg, hogy tanulmányomban a köriratok szövegét nem tudtam betűhíven visszaadni, azok az érmeképekről olvashatók le! A leírásokban az Av: előlap, a Rv: hátlap. Mivel munkám

nem általános érmetani, hanem csupán érmeképi kérdésekkel foglalkozik, helytakarékoságból érméknént nem mindkét, hanem csak az érintett érmeképet adtam közre.

- 2 A korábbi 40 példány – vö. GEDAI 1986, 40–42. – helyett: KOVÁCS 1994, 363–370.
- 3 „Leo III schickte Karl dem Grossen eine Römer-Fahne, um durch diesen symbolischer Akt auf dessen Herrschaft über Rom hinzuweisen. In diesem Sinne ist auch die (vö. 2. kép 88 – K. L.)... Darstellung zu erklären: Petrus überreicht den damals im Abendland herrschenden Vertretern von Sacerdotium und Regnum Pallium, bzw. Fahnen-Lanze”: NEUBECKER 1972, 1124. A zászló háromcsücskös (dreizipfelige) *gonfanon*, amelyet Nagy Károly vesz át Szent Pétertől: NEUBECKER 1972, 1061.
- 4 Györffy György véleményének ismertetését fejezte be oly módon, hogy az említett lateráni ábrázolás „...egyszerűsített formája jelenik meg István király denárán: a felhőből zászlólánzsát nyújtanak Istvánnak”: GEDAI 1986, 54, és 34–37. A denáron „...egy felhőből kinyúló, lánzsát tartó kéz látható. Egyértelmű az üzenet, a körirattal is alátámasztott szimbólum: Isten keze adja át a hatalmi jelvényt, István király uralkodói joga, hatalma tehát Istentől eredeztetett.”: GEDAI 1986a, 32; „...the picture shows a lance with a flag held by a hand reaching down from a cloud.”: GEDAI 1987, 11; „...et la représentation d'une lance ornée d'une oriflamme, tenue par une main sortant d'un nuage.”: GEDAI 1987a, 11; „... das Bild stellt eine Lanze mit Flagge dar, gehalten von einer Hand, die sich aus einer Wolke herausstreckt.”: GEDAI 1987b, 11.
- 5 GYÖRFFY 1977, 155–157, 522; másutt csak a pápa által adományozott felségjelvényt, a „zászlós lánzsát tartó kar” képet említette: GYÖRFFY 1984, 763.
- 6 „...a lancea regis, amit az égből alányúló kéz tart...”: KUPA 1975–76, 24.
- 7 „A lánzsát égből lenyúló kéz adja át. Ez az égi investitúrának az ábrázolása, amely képszerűségében teljesen megfelel az Egbert-ordo vonatkozó imádságának: »Adj Uram a Te szolgálódnak a mi fejedelmünknek égi fegyvert«, és egyszersmind annak is határozott kifejeződése, hogy a lánzsza birtokosa senkinek sincs alávetve, csak az égi Hatalomnak!»: GERICS–LADÁNYI 1990, 11. További cikkükben elvetették a Györffy György ajánlotta analógiákat, s rámutattak, hogy I. (Szent) István király lánzsájának „mintája és legjobb megfelelése a birodalmi szent lánzsza,” s hogy a király fegyvere „a dénár előlapján nemcsak a senkinek nem alávetett szuverén uralkodó felségjelvénye, hanem az égi fegyver (*arma coelestia*), melyet Isten keze nyújt...”: GERICS–LADÁNYI 1991, 12–13.
- 8 „I. (Szt.) István denárja veretképpen Lancea regis köriratban felhőből kinyúló kar (*manus dei*) tartja a lánzsát”: SZEGFÜ 1994, 359.
- 9 Stanisław Suchodolski szerint, a királyi lánzsza ábrázolásának részletei „waren für den Hersteller des Stempels so wichtig, dass er sich entschieden hat, nicht nur die Darstellung des Herrschers (kiemelés – K. L.), sondern auch dessen Namen nicht zu berücksichtigen. Es unterliegt keinem Zweifel, dass das Münzbild für den Empfänger ganz eindeutig war: es gab doch nur einen einzigen Besitzer der Lanze und der königlichen Residenzstadt, wobei er in diesem Charakter keine Vorgänger und natürlich auch noch keine Nachfolger hatte.”: SUCHODOLSKI 1990, 171.
- 10 KOVÁCS 1976, 134–135; KOVÁCS 1988, 282–283; KOVÁCS 1988a, 679–681; KOVÁCS 1994, 377: 50. jegyzet; vö. KOVÁCS 1995: 1085, 1100: 75. jegyzet; KOVÁCS 1996 megfelelő részei (sajtó alatt).
- 11 Az ég egyik ábrázolási formája a gömb (*sphaera*), s ennek egyik helyettesítője az az ívrészlet, amelyből pl. az „Isten keze” alányúlik: HOLLÄNDER 1970, 259–260.
- 12 „Hand Gottes”: LCI II (1970) 211–214. Megkülönböztethető a latin és görög áldás. A latin áldást osztó kéz hüvelyk-, mutató és középső ujjja kinyújtott, a további kettő pedig behajlított; a görög áldásnál a mutató-, közép- és kisujj kinyújtott, a gyűrűs- és a hüvelykujj összeérintett; egy további áldásmódban a mutató- és a kisujj kinyújtott, míg a befelé hajlított gyűrűs-, közép- és hüvelykujj összeér: „Hand”: HEINZ–MOHR 1981, 125. Felsőgi kéztartás főként a trónoló Krisztus (*Maiestas domini*) ábrázolásokon: a feltartott tenyér hüvelykujja a behajlított gyűrűsujjat érinti, miközben a középső- és mutatóujj V-szerűen kiterjesztett: „Handgebärden”: HOLL 1970; MEER 1971.
- 13 DANNENBERG 1876, 22, II: 517.
- 14 A kereszt előtt felfelé mutató, áldó jobb kéz, s a kereszt ágai között elosztva: DE X TE RA körirat: GUMOWSKI 1960, 92, 91: 124. A Marian Gumowski által adott sorszám jelzése: G-.
- 15 Pl. a felhőszegmentből lefelé mutató jobb tenyér, a lefelé mutató jobb tenyér, az esküre emelt jobb kéz, a kereszt előtt tartott bal tenyér stb. Különleges esetnek tekinthető Udo stadei denára (Dbg. 1758; – Nr. 10: 1. kép 10), amelynek mindkét oldalán *dextera domini* körirat olvasható, de kéz csak az előlapon van, míg a hátlapon kereszt helyettesíti. Hasonló eset figyelhető meg Ágnes quedinburgi apátnő 1200 körül kibocsátott denárán (Dbg. 2024): Rv: +DEXT(ERA DEI?), középen pedig templomábrázolás?: DANNENBERG 1905, 905, 113. t.
- 16 A katalógusszámot megelőző F: FIALA 1895, a C: CACH 1970, 1972 sorszámaira utal. Jaromir XXX. típus: FIALA 1895, 271–272, 6. t. 27–28. Egy típus három változatának tekintette František Cach azokat a változó betűhelyességű köriratú példányokat, amelyek a kéz ujjai különféleképpen behajlítottak, ill. a kéz behajlított ujjai mellett „ablakocska” vagy rozetta van; e típust a herceg legutolsó vereteként sorolta be: C273–275: CACH 1970, 41, 46, 91.
- 17 Oldřich II. típus változatai: FIALA 1895, 275, 7. t. 3; szintén ugyanazon típus változatainak (C281: csak a kéz, C282: kéz Ω és A között), s a herceg első vereteinek tekintette: CACH 1970, 41–42, 46, 91.
- 18 DANNENBERG 1876, 475, 56. t. E különleges kéztartás is görög módon történő áldás: FRIEDENSBURG 1922, 192–193.
- 19 Az α és ω-nak, azaz a görög abc első és utolsó betűjének már a Krisztus előtti időkben apotropaiikus jelentése volt, a keresztény szimbolikában pedig mind az Atyaistent, mind Krisztust jelképezte. János apostolnak a mennyei jelenségekről írott könyvében áll: „Én vagyok az Alfa és az Ómega, a kezdet és a vég, ezt mondja az Úr, aki van és aki volt, és aki eljövendő, a Mindenható.”: János Jelenéseinek könyve, 1. rész 8. és 11. vers, 21. rész 6. vers, 22. rész 13. vers. A leginkább A (nem Alfa) és Ω betűvel kiírt jelkép a korakeresztény szimbolikában az Atyával való egylényegűséget jelképezte, gyakran a Krisztusmonogrammal vagy a kereszttel együtt, továbbá koszorúba vagy körbe foglalva. Az A szabályszerűen balra, az Ω pedig jobbra jelenik meg az ábra központi részétől: FRIE-

- DENSBURG 1912, 59–84; FRIEDENSBURG 1922, 189; LIEBALL 1968, 1.
- 20 Kéz a kereszt előtt, csak 2 csillaggal: Dbg. 1843, ill. minden mellékjel nélkül: Dbg. 590, Dbg. 953, Dbg. 1279, Dbg. 1716–1717, Dbg. 2066, Dbg. 2170; igen szép érme-képpel: C287: CACH 1970, 42.
- 21 Vö. G17–21, G27, G31–33: GUMOWSKI 1960, 14, 87–88, I. t. 21, 27, II. t. 31. A betűjelzés kísérete nélküli kéz-ábrázolás 11. századi püspöki vereteket elhagytam: G61–62: GUMOWSKI 1960, 88, III. t. 60, 62.
- 22 A tárgyalt típusba sorolható, s a 11. század közepéig nagy változatosságban kibocsátott cseh érmekepeken, de főként II. Boleslav (967–999) veretein, a tenyér két oldalán igen gazdag betű- és jelkombinációk szerepelnek, vö. FRIEDENSBURG 1913, 59–84! Már a Jaromir uralkodása alatt (1003, 1004–1012, 1033–1034) kibocsátott pénzeken megjelent a betű vagy mellékjel kísérete nélküli kéz-ábrázolás, majd kizárólagossá is vált: vö. FIALA 1895 és CACH 1970, 1972 megfelelő érmekepei.
- 23 B2 típus: BROOKE 1950, 68, XVI. t. 7; FR313 típus: FRIEDBERG 1962, 20. Másik változatán a nem nyújtott tenyerű, hanem áldó tartású kéz két oldalán 1-1 inda látható: FR314 típus: FRIEDBERG 1962, 20.
- 24 A herceg érméi között a kéz-templom típus és változatai többi érmeképen (C28–31, C36, C38–39) nem felhőszegmentből nyúlik ki a szélesebb megfogalmazású tenyér, hanem csupán a belső kör határolja: CACH 1970, 19–20. Az itt tárgyalt 2 típust (Nr. 27–28) 965–973 közé, tehát még Aethelred uralkodása előtti időre keltezte: SUCHODOLSKI 1971, 41, II. t. 28, 300.
- 25 FIALA 1895, 264, IV. t. 5; CACH 1970, 25, 46. A herceg több „szabványos” kivitelű kéz-ábrázolásos érmetípusán, ill. annak változatán szerepel még A és Ω (C120–124, C126, C128, C136), míg igen sok további érméjén a kéz két oldalán változatos, részint az előzőkből levezethető jelek vannak: C61–62, C85–86, C89, C99–100, C102–110, a C111 mindkét oldalán kéz-ábrázolás, + és három pont között, C112–119, C125, C127, C129–135, C137–143: CACH 1970, 21–28; vö. FRIEDENSBURG 1913, 41–109; FRIEDENSBURG 1922, 189–190. Stanisław Suchodolski e különféleképpen keltezhető kéz-ábrázolásos érmék 3 típusát különítette el, a fríz (kéz-kereszt: 987–992), a bajor-sváb (kéz-templom: 974–992) és etelredi (kéz-király: 992–999, vö. I. kép 30) típusokat: SUCHODOLSKI 1971, 41, III. t. 43–45.
- 26 DANNENBERG 1894, 642, 78. t. Ugyanő mundburgi (Dbg. 1605) és stadei (Dbg. 1609) denárán a kéz mellett A és O, ill. csak A szerepel: uo. 642–643, 78. t.
- 27 FIALA 1895, 518, XXXVI. t. 2; CACH 1970, 30, 46. A herceg veretei és azok változatai (C146–162) közül mindössze egyetlen volt e szabványos kéz-ábrázolás nélkül (C162), vö. G31–33: GUMOWSKI 1960, 88, II. t. 31; SUCHODOLSKI 1971, 60, V. t. 72–74.
- 28 FIALA 1895, 241, III. t. 3; G21: GUMOWSKI 1960, 87, I. t.; CACH 1970, 31. Másik típusán a kéz mellett zászló? jele: F-, C163: CACH 1970, 31; vö. SUCHODOLSKI 1971, 64–65, VI. t. 77.
- 29 CACH 1970, 37. Másik változatán a kéz 2 nyílvevő között van: F475b–c: FIALA 1895, 271, XXVI. t. 12; C228: CACH 1970, 37; SUCHODOLSKI 1971, 57, V. t. 65.
- 30 FIALA 1895, 277, VII. t. 9; CACH 1970, 42. Másik típusán az előlapi érmeképen szerepel +DVX VDALRICVS: körirattal övezve: F586–587: FIALA 1895, 280, VII. t. 10; C289: CACH 1970, 42; vö. SUCHODOLSKI 1971, 58–59, V. t. 67–68.
- 31 Helyhiány miatt nem mutattam be mindazon érmekepeket, amelyek csak feltartott tenyeret vagy áldó kezét ábrázoltak, jöllehet több értelmező köriratos példány (vö. I. kép 10, 12–15) is utal *dextera dei* voltukra. Ez a megfogalmazás gyakori a német pénzverésben, felhőszegmentből kinyúlva, pl. Dbg. 425, mandzssettyszerű lezárással, pl. Dbg. 265, 562, 862 vagy csak az érmekép belső gyöngyköre által határolva, pl. Dbg. 94–95, 100, 104–105, 1248, 1253, 1421, 1440, vagy anélkül, pl. Dbg. 1249, 1356a (pálmaággal?), 1696, 1768, 1976, 2123, 2182. Ez a formai megoldás jellemző a korabeli francia párhuzamokra is, vö. ENGEL–SERRURE 1894: torzult felhőszegmentből vagy ruhaujjból lefelé mutatva: 480: 861. á., mandzssettával: 441: 796. á., 772: 1239. á., vonalas határral: 441: 797. á., 446: 811. á., 506: 903. á. Northumbria dán királya, II. Ragnald Guthfrithsson (942–944?) is veretett sajátos kivitelű kéz-ábrázolású érmét: B2 típus: BROOKE 1950, 39, X. t. 6; FR201 típus: FRIEDBERG 1962, 13.
- 32 I. Edward (900/1–925) ismeretlen verőhelyű kis kereszt előlapképű denárának hátlapján szerepel a *dextera dei* (Hand of Providence) magyarázatú ábrázolás, a pénzverő nevének betűi kíséretében, az ég különleges jelzésével. A nyújtott tenyerű változat háromkaréjos, pontokkal díszített égből, az áldó tartású változat többszörösen karéjosztól nyúlik le: B9 típus: BROOKE 1950, 55, XIV. t. 8; mindkét változat: FR 273 típus: FRIEDBERG 1962, 17. E két ábrázolás a H2 denár érmeképe ruhaujjának legjobb párhuzama, de a két érmekép között kapcsolat nem tetelezhető fel.
- 33 Az értékelés bizonytalansága és a helyhiány miatt fel nem sorolt német érmék – ld. Dbg. 94–95, 100, 104–105, 160, 265, 425, 590, 625, 686, 699, 728, 951, 953, 986, 1015, 1248, 1249, 1253, 1279–80, 1355–56, 1421, 1440, 1552, 1597, 1605, 1716–17, 1843, 1956a, 1961–62, 1964, 1976, 2066, 2113, 2170, 2182 – érmekepei e megfigyeléseimet megerősítik.
- 34 További példák fel nem használt német típusok közül: Dbg. 425, 619, 984, 1961 (díszítve), 1964. típus. Megjegyzendő, hogy néhány vésett verőtővű cseh vereten az íves vonalakat gyöngyözés helyett a szerszám sarkának sűrű beütögetésével „bodrosították” (vö. I. kép 7–8).
- 35 További német példák: Dbg. 1015, 1248–1250, 2065–2066. típus.
- 36 További német példák: Dbg. 483, 945, szimmetrikusan: Dbg. 1962, 2067. típus.
- 37 Péter apostol kapta Jézus Krisztustól a mennyek országának kulcsait (*claves regni coelorum*) s az oldás és kötés jogát – vö. „Schlüssel”, „Schlüsselübergabe an Petrus”: POESCHKE 1972. „És néked adom a mennyek országának kulcsait; és amit megkötés a földön, a mennyek országában is kötve lesz; és amit megoldasz a földön, a mennyekben is oldva lesz.”: Máté evangéliuma 16. rész 19. vers.
- 38 Ferdinand Friedensburg nem különböztette meg az érmekép egy- és kétkezes változatát, s mindössze annyit említett, hogy az Isten keze „übergibt in Trier dem Petrus die Schlüssel (Dbg. 471 fg.”: FRIEDENSBURG 1922, 190, ?267).
- 39 A tárgyalt korszak érméin nem szerepel olyan konkrét ábrázolás, mint pl. II. Henriknek a 11. század első negyedében, Regensburgban készült szertartáskönyve egyik ké-

pén, ahol az égi koronázás jelenetében a mandorlában trónoló, teljes alakú Krisztus sajátkezűleg helyezi a Szent Ulrich és Szent Emmeram által közrefogott császár fejére a koronát: SWARZENSKI 1931, 42, 94.

- 40 A H2 denáron ábrázolt kéz ujjai valószínűleg nem behajlítottak, mert akkor túlságosan hosszúak lennének (bár vö. 1. kép 7–8, 11, 27 stb.), másrészt behajlítva nem engednének látni a lándzsanyélnek a hüvelykujj mellett futó szélét.
- 41 A *dextera dei* „reicht voll- oder zweifingerig den Krummsstab in Metz, Quedlinburg, Chur (vö. 2. kép 65–71 – K. L.), Meaux...”: FRIEDENSBURG 1922, 190; Wörterbuch 1930, 252.
- 42 „Als *pars pro toto* bedeutet sie (a kéz – K. L.) den Fürsten, wenn sie die Fahne..., die Lanze..., das Schwert (pl. Nr. 72: a cataloniai Ampurias grófság egyik Hugo nevű grófja denárán: Rv: IMPVRIARVM, balról benyúló kéz függőlegesen kardot tart: ENGEL – SERRURE, 1894, 440: 795. á; – 1. kép 72)..., das Kreuz-Scepter (Dbg. 411:

vö. 2. kép 67), den Bischofstab (Dbg. 985, 1697: vö. 2. kép 66, 71), einen kurzen Stab (Dbg. 485: vö. 2. kép 69)...hált...”: FRIEDENSBURG 1922, 191.

- 43 „The representation of hand on the obverse of type III coins is allied to similar representation on Frisian and Bohemian deniers struck in the 980s. At the same time it differs from them in certain details, for example in having a sleeve instead of clouds” (kiemelés K. L.): SUCHODOLSKI 1967 186; SUCHODOLSKI 1971, 102–103.
- 44 A korabeli német, cseh és lengyel pénzverésben a H2 denáréval egyező, mindössze egy tárgyat ábrázoló érmeképre utaló köriratot nem találtam (vö. KOVÁCS 1975, 267–268; KOVÁCS 1976, 136–137). Paradox módon ilyen szoros kapcsolat csupán a fentebb kifejtettek miatt figyelembe nem vehető *dextera dei* ábrázolású és köriratú érmeiken volt megfigyelhető.
- 45 Az ún. Dreieck-Fahne első ábrázolása 925 tájáról való: NEUBECKER 1972, 1069–1071.

IRODALOM

- BERGHAUS 1952–53 P. BERGHAUS, *Beiträge zur deutschen Münzkunde des 11. Jahrhundert*. HBN 6–7 (1952–53) 61–67.
- BROOKE 1950 G. C. BROOKE, *English coins from the seventh century to the present*. London 1950³.
- CACH 1970 F. CACH, *Nejstarši české mince. I: České denáry do mincovní reformy Břetislava I*. Praha 1970.
- CACH 1972 F. CACH, *Nejstarši české mince. II: České a moravské denáry od mincovní reformy Břetislava I. do doby brakteátové*. Praha 1972.
- DANNENBERG 1876–1905 H. DANNENBERG: *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*. Berlin I: 1876, II: 1894, III: 1898, IV: 1905.
- ENGEL—SERRURE 1894 A. ENGEL—R. SERRURE, *Traité de numismatique du moyen âge*. Paris I: 1891, II: 1894, III: 1905.
- FIALA 1895 E. FIALA, *České denáry*. Praha 1895.
- FRIEDBERG 1962 R. FRIEDBERG, *Coins of the British world. Complete from 500 a. D. to the present*. New York 1962.
- FRIEDENSBURG 1913 F. FRIEDENSBURG, *Die Symbolik der Mittelaltermünzen. I: Die einfachsten Sinnbilder*. Berlin 1913.
- FRIEDENSBURG 1922 F. FRIEDENSBURG: *Die Symbolik der Mittelaltermünzen. II: Sinnbildliche Gegenstände und Vorgänge, III: Ergebnisse*. Berlin 1922.
- GEDAI 1971 I. GEDAI, *A magyar pénzverés kezdete*. Kandidátusi értekezés kézírata. Budapest 1971; vö. GEDAI 1986.
- GEDAI 1971–72 I. GEDAI, *István király denára. – Der Denar König Stephans'*. NK 70–71 (1971–72) 23–32.
- GEDAI 1972–73 I. GEDAI, *XI. századi kincslelet Nagyharsányból. – Münzfund aus dem XI. Jahrhundert von Nagyharsány'*. JPMÉ 27–28 (1972–73), Pécs 1975, 85–90.
- GEDAI 1974 I. GEDAI, *Das ungarische Münzwesen vom 10. bis ins 13. Jahrhundert und seine Beziehungen zu den westlichen Nachbarländern*. NZ 89 (1974) 41–49.
- GEDAI 1975 I. GEDAI, *A magyar pénzverés kezdetének problémái*. ARégia 14 (1975) 249–252.
- GEDAI 1976 I. GEDAI, *Bavarian influence on the early coinage of the states in Central Europe*. Actes du 8ème Congrès International de Numismatique New-York – Washington septembre 1973. Paris–Bâle 1976, 415–421.
- GEDAI 1986 I. GEDAI, *A magyar pénzverés kezdete*. Budapest 1986.
- GEDAI 1986a I. GEDAI, *Pérez és ideológia*. Honismeret 14-4 (1986) 32–34.
- GEDAI 1987 I. GEDAI, *The first Hungarian coins*. HBR 28-1 (1987) 10–11.
- GEDAI 1987a I. GEDAI, *Les premières monnaies Hongroises*. LH 28-1 (1987) 10–11.
- GEDAI 1987b I. GEDAI, *Die ersten ungarischen Münzen*. BU 28-1 (1987) 10–12.

- GERICS—LADÁNYI 1990 J. GERICS—E. LADÁNYI, *A Szent István lánzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése*. LSz 40-2 (1990) 3–14.
- GERICS—LADÁNYI 1991 J. GERICS—E. LADÁNYI, *A birodalmi Szent Lánzsza és Szent István lánzsája*. UME 7–14.
- GUMOWSKI 1960 M. GUMOWSKI, *Handbuch der polnischen Numismatik*. Graz 1960.
- GYÖRFFY 1973–74 GY. GYÖRFFY, *A magyar pénzverés kezdeteihez. – Data to the beginnings of coinage in Hungary*. NK 72–73 (1973–74) 35–41.
- GYÖRFFY 1975 GY. GYÖRFFY, *A magyar pénzverés kezdeteinek kérdéséhez*. ARegia 14 (1975) 287–288.
- GYÖRFFY 1977 GY. GYÖRFFY, *István király és műve*. Budapest 1977.
- GYÖRFFY 1984 GY. GYÖRFFY, *Államszervezés*. MoT I (1984) 717–834.
- HAUBERG 1900 P. HAUBERG, *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146. – Histoire monétaire du Danemark jusqu'en 1146*. Kjøbenhavn 1900.
- HEINZ-MOHR 1981 G. HEINZ-MOHR, *Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst*. Düsseldorf-Köln 1981⁶.
- HOLL 1970 O. HOLL, *Handgebärden*. LCI II (1970) 214–216.
- HOLLÄNDER 1970 H. HOLLÄNDER, *Himmel*. LCI II (1970) 255–267.
- HUSZÁR 1979 L. HUSZÁR, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest 1979.
- KATZ 1939 Redakce (V. KATZ), *Nález mincí a sekaného střeba ze začátku 11. století u Kelče na Moravě. – Ein Fund von Münzen und Hacksilber aus dem Beginne des 11. Jahrhunderts bei Kelč in Mähren*. NumČas 15 (1939) 10–22.
- KMTL *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994.
- KOVÁCS 1975 L. KOVÁCS, *Adatok a LANCEA REGIS köriratú pénz értékeléséhez*. ARegia 14 (1975) 257–274.
- KOVÁCS 1976 L. KOVÁCS, *Zur Deutung der Münze mit der Umschrift LANCEA REGIS*. Acta ArchHung 28 (1976) 123–145.
- KOVÁCS 1988 L. KOVÁCS, *Bemerkungen zur Arbeit von István Gedai, A Magyar pénzverés kezdete*. Acta ArchHung 40 (1988) 275–300.
- KOVÁCS 1988a L. KOVÁCS, *Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdete c. könyvéhez*. Századok 122 (1988) 674–693.
- KOVÁCS 1994 L. KOVÁCS, *Über den Schatz von Nagyharsány und den Lanzen-Denar Stephans I*. Acta ArchHung 46 (1994) 363–380.
- KOVÁCS 1995 L. KOVÁCS, *Újra a nagyszentmiklósi kincsről és a LANCEA REGIS köriratú denárról*. Századok 129 (1995) 1075–1104.
- KOVÁCS 1996 L. KOVÁCS, *Die Variante des Denars vom Typ LANCEA REGIS in einem mährischen Schatz fund*. Acta ArchHung 48 (1996) sajtó alatt.
- KUMOROVITZ 1954 L. B. KUMOROVITZ, *A magyar zászló és nemzeti színeink múltja*. HK 1 (1954) 3–4, 18–60.
- KUPA 1975–76 M. KUPA, *I. István magyar király pénzverése. – Die Münzprägung König Stefans I*. NK 74–75 (1975–76) 21–26.
- LÁSZLÓ 1975 GY. LÁSZLÓ, *Géza-kori pénzverésünk kérdéseiről*. ARegia 14 (1975) 275–276.
- LCI *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Hrsg. von Engelbert Kirschbaum. I–VII. Rom – Freiburg – Basel – Wien I: 1968, II: 1970, III: 1971, IV: 1972.
- LIEBALL 1968 J. LIEBALL, A–Ω. LCI I (1968) 1.
- MoT *Magyarország története tíz kötetben*. I: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal (Budapest 1984).
- MEER 1971 F. von der MEER, *Maiestas domini*. LCI III (1971) 136–142.
- NEUBECKER 1972 O. NEUBECKER, *Fahne (militärisch)*. RDKg 69–70 (1972) 1060–1168.
- PANDULA 1986 A. PANDULA, *Vexillológia*. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: Kállay István. Budapest 1986², 230–253.
- POESCHKE 1972 J. POESCHKE, *Schlüssel; Schlüsselübergabe an Petrus*. LCI IV (1972) 81–85.
- RDKg *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. Begonnen von Otto Schmidt, fortgeführt von Ernst Gall, Hans Martin..., Ludwig Heinrich Heydenreich und Karl-August Wirth (in Lieferungen) München 1937–.
- SEJBAL 1993–94 J. SEJBAL, *Ungarische Münzen im Geldumlauf in Mähren*. NK 92–93 (1993–1994) 41–45.

- ŠTEPKOVÁ 1957 J. ŠTEPKOVÁ, *Islámské stříbro z nálezu v Kelči na Moravě* (L'argent islamique dans le trouvaille de Kelč en Moravie). NumSbor 4 (1957) 73–96.
- SUCHODOLSKI 1967 S. SUCHODOLSKI, *Moneta Polska w X/XI wieku (Mieszko I i Bolesław Chrobry)*. – *Polish coinage at the close of the 10th and the beginning of the 11th century*. WN 11 (1967) 67–193.
- SUCHODOLSKI 1971 S. SUCHODOLSKI, *Początki mennictwa w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej*. – *Beginnings of coinage in Central, Eastern and Northern Europe*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1971.
- SWARZENSKI 1931 H. SWARZENSKI, *Vorgotische Miniaturen, Die ersten Jahrhunderte deutscher Malerei*. Leipzig 1931–2.
- SZEGFŰ 1994 L. SZEGFŰ, *Királylándzsa*. KMTL 359.
- UME *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Szerk.: P. E. Kovács–j. Kalmár–I. V. Molnár. Budapest 1991.
- Wörterbuch 1930 *Wörterbuch der Münzkunde*. Hrsg.: F. von Schrötter. Berlin–Leipzig 1930.

DIE LANCEA REGIS – IN DER HAND DES KÖNIGS

Auszug

1. Von dem früher als Fälschungen des 11. Jahrhunderts betrachteten Münztyp (Dbg. 1706a), der sich später als Denar König Stephans I. (des Heiligen) erwiesen hat, sind zwei Varianten bekannt. Die eine (H2) ist durch min. 44 mit zwei Prägestöcken hergestellte Stücke im Schatz von Nagyharsány vertreten (Abb. 1, 4–5; 3, 94–95),² die andere kennen wir durch je ein Exemplar aus Deutschland (Umgebung von Regensburg?), Schweden und Kelč (Abb. 1, 1–3; 3, 91–93). Bei beiden Varianten war ein bisher ungelöstes Detail im Münzbild der Vorderseite, ob Gottvater oder der König die auch in der Umschrift¹ genannte LANCEA REGIS mit einer Fahne am Schaft in der Hand hält. Mit gewissen Ausnahmen hat sich die Ansicht durchgesetzt, daß die die Lanze haltende Hand die Darstellung der Gotteshand, also der *dextera dei/domini* ist (vgl. Abb. 2, 88).^{3–8}

2. Um diese Meinung zu kontrollieren, sammelte ich aufgrund der Umschriften DEXTERA DEI/DOMINI (Abb. 1, 6–16,^{11–18} der Buchstabenzeichnung REX (Abb. 1, 17–19, des Kreuzes hinter der Hand und anderer Merkmale (Abb. 1, 2–25,^{19–20} weiter der verschiedenen Zeichen (in erster Linie Alpha und Omega an beiden Seiten der Hand (Abb. 1, 26–41,^{21–30} und schließlich sonstiger Details (Abb. 1, 42–50) der Münzbilder die *dextera dei* Darstellungen der englischen, böhmischen, dänischen, französischen und deutschen Münzen aus dem 10–12. Jahrhundert und konnte feststellen, daß die Hand Gottes immer senkrecht, mit nach unten oder oben weisenden Fingern und nach außen gewendeter Handfläche erscheint. Fast niemals hält sie nichts (Ausnahme: Abb. 1, 28, 33), sie kommt nicht aus einer Wolke hervor (Ausnahme?: Abb. 1, 48–49), sondern aus dem als Kreissegment abgebildeten Himmel (vgl. Abb. 1, 11, 14, 16–19, 26–27, 29, 31–35, 37–41, 46–47), aber auch andere Darstellungen kommen vor (vgl. Abb. 1, 30, 36 und Abb. 1, 6, 9, 12–13, 15, 21, 24–25, 28, 42–45),

selbst noch der Gewandärmel (vgl. Abb. 1, 20, 22–23).^{31–36} Die Hand greift nicht in das dargestellte Geschehen ein (Abb. 1, 50).

3. Bei einem anderen Typ von Handdarstellungen hält oder übergibt entweder St. Peter die Schlüssel des Himmelreiches und zugleich des Bindens und LöSENS (Abb. 1, 51–54; 2, 55–64)^{37–40} oder irgendein kirchlicher Würdenträger seinen Hirtenstab bzw. Stock (Abb. 2, 65–71).^{41–42} Die Hand kommt stets aus einem Gewandärmel hervor. Man findet auf die Prägungen die *pars pro toto* Erscheinung wie auf den als Beispiel beigefügten böhmischen Münzen, deren Ganzgestalt- bzw. Handdarstellung von der übereinstimmenden Umschrift identifiziert wird (Abb. 2, 74–79).

3.3. Besondere Erwähnung verdient der Denar von Miesco I., auf dem *die dextera dei* statt aus dem vielleicht unverständlichen Wolkensegment aus einem Gewandärmel mit realem Muster herausreicht (Abb. 2, 73).⁴³

4. Zusammenfassend läßt sich feststellen, daß auf dem Denar König Stephans I. (dem Heiligen) vom Typ H2, also mit der Umschrift LANCEA REGIS auf der Vorderseite, nur die Hand des Königs die Lanzeninsignie tragen kann. Die Hand reicht nicht aus einer Wolke hervor, sondern aus einem Gewandärmel, dessen ähnliche Darstellungen für mich erst aus späteren Zeiten bekannt sind (vgl. Abb. 3, 89–90). Insoweit solche Darstellungen schon in der früheren Zeiten gewesen waren, konnten sie zur auf dem Denar H2 zu sehenden Form verstümmeln (vgl. Abb. 3, 94–95). Bei dieser Gestaltung zeigen die bekannten Exemplare von H2a einem Übergangscharakter (vgl. Abb. 3, 91–93). Bisher wurde noch nicht davon gesprochen, daß auch die ausnahmsweise Identität von Darstellung und Umschrift auf der Vorderseite des H2 Denars⁴⁴ diese Schlußfolgerung untermauert, daß die auf dem Münzbild sichtbare Hand keine andere als die Rechte

König Stephans I. (des Heiligen) sein kann und ihr Bild aufgrund des *pars pro toto* Prinzips mit der Ganzgestalt des Königs gleichwertig ist: König Stephan I. (der Heilige), in der Hand die von Papst Sylvester II, mit offensichtlichen Einverständnis Kaiser Ottos III. erhaltene mit einer Fahne geschmückte Flügellanze, die in ihrer Klinge die Reliquie eines heiligen Nagels vom Kreuz Christi aufbewahrte.

Die obige Feststellung ist allerdings nicht mehr als eine Vermutung, weil der Denar vom Typ H2 Stephans I. (des Heiligen) eine einzigartig selbstgesetzli-

che Münze ist, und die Erklärung aller behandelten Details vor allem aufgrund späterer Münzbilder vorgenommen wurde.

In Anhang wurden die Kenntnisse über die Fahne des Münzbildes zusammengetragen. Sie mochte eine mit drei großen Quasten geschmückte *fanon*, und Parallelen lassen sich erst später in der deutschen Münzprägung finden: sowohl für die hervorgehobene Bedeutung der Darstellung (vgl. Abb. 2, 80–83) als auch für die Darstellung der Fahne mit Quasten und Fransenrand (Abb. 2, 84–87).⁴⁵

L. Kovács
MTA Régészeti Intézet
Budapest, Üri u. 49.
H-1014